

11. Див., напр.: Яковлев В.Ф. Структура гражданского правоотношения // Антология уральской цивилистики. 1925 – 1989: Сб. ст. – М.: Статут, 2001. – 511 с.
12. Див., напр.: Акназий С.И. Основные вопросы социалистического гражданского права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук // Вестник ЛГУ. – 1947. – № 12. – С. 95.
13. Див., напр.: Акназий С.И. Гражданское и административное право в социалистической системе воспроизводства // Учен. зап. ЛГУ. – Л., 1951. – Вып. 3. – С. 70-82. – (Сер.: Юридические науки).
14. Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / За ред. Є.О. Харитонов, А.І. Дрішлюка. – О.: Юрид. літ., 2005. – 412 с.
15. Советское гражданское право: субъекты гражданского права. / Под ред. С.Н. Братуся. – М.: Юрид. лит., 1984. – 288 с.

УДК 347.131(37)

В.С. Ковальська

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Людина протягом усього свого життя є учасником різного роду правовідносин: цивільних, сімейних, адміністративних, кримінальних та інших. Вони виникають, змінюються та припиняються внаслідок настання певних життєвих обставин – фактів. Вперше визначив поняття юридичних фактів Ф.К. Савіньї в роботі “Система сучасного римського права” як події, що зумовлюють виникнення та припинення правовідносин [1, с. 623].

У подальшому дослідженням інституту юридичних фактів займалися Й.О. Покровський, С.І. Реутов, В.Б. Ісаков, П.Ф. Єлісейкін, О.С. Іоффе, Д.Д. Грім, Н.М. Коркунова, Г.Ф. Шершеневич, Є.В. Васьковський, В.І. Синайський та інші. На їхню думку, юридичним фактом є конкретні життєві обставини, з якими норми права пов’язують виникнення, зміну та припинення правовідносин у різних сферах суспільства. Тобто в юридичній літературі розширився підхід науковців щодо трактування поняття юридичного факту. Так, по-перше, юридичним фактом є не лише подія, а життєві обставини, якими можуть бути як події, так і дії; по-друге, не життєві обставини взагалі, а саме конкретні; по-третє, вони є підставою не лише виникнення та припинення правовідносин, але й їх зміни. Зазначений підхід трактування юридичних фактів зберігся в теорії права майже в незмінному стані й сьогодні.

Безперечно в понятті юридичних фактів містяться і їх значення як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, тому в юридичній літературі прийнято розрізняти правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі юридичні факти. Так, правоутворюючі юридичні факти породжують виникнення у суб’єктів певних прав та обов’язків; правозмінюючі тягнуть за собою збільшення або зменшення обсягу прав та обов’язків, а правоприпиняючі – ліквідують певні права та обов’язки, носієм яких був суб’єкт до настання юридичних фактів [2, с. 143].

Щоб глибше зрозуміти діалектику розвитку інституту юридичних фактів, шляхів його вдосконалення, усвідомити значимість стійкості у збереженні правових елементів, укорінених у правовій системі України, особливо у сфері зобов'язальних, спадкових і сімейних правовідносин, слід звернутися до джерел римського приватного права, а також з'ясувати їх вплив на формування законодавства України.

Юридичні факти завдячують своїм походженням праву Стародавнього Риму. Однак сьогодні відсутнє комплексне дослідження питання юридичних фактів у римському приватному праві. Вищезазначена обставина зумовлює актуальність обраної теми. Предметом нашого дослідження є юридичні факти – зобов'язання як підстава виникнення правовідносин, а не юридичні факти взагалі в теорії римського приватного права. При цьому для нас інтерес має аналіз юридичних фактів не в понятійному розумінні, а щодо їх поділу на правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. Тому для досягнення поставленої мети доцільно буде дослідити правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі юридичні факти відносно зобов'язальних, сімейних та спадкових правовідносин.

Насамперед слід зазначити, що правовідносини між жителями Стародавнього Риму мали свої особливості, характерні для певного історичного періоду. Щоб бути учасником правовідносин, особа повинна володіти правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю), які в римському праві володіли специфічними ознаками.

Правоздатність – здатність особи бути носієм цивільних прав та обов'язків. Правоздатність виникає з моменту народження та припиняється зі смертю. При цьому факт народження дитини живою ще не свідчив про наявність у неї правоздатності. Особа визнавалася правоздатною за умови, що вона мала три статуси: свободи (*status libertatis*), громадянства (*status civitatis*), сімейний (*status familiae*). Наявність цих статусів, правоутворюючих юридичних фактів, робила особу правоздатною, що означало для неї можливість мати два найважливіші повноваження:

– право вступати в шлюб, у якому діти набувають статусу римських громадян (*jus connubi*);

– право торгувати, яке охоплює право бути власником усякого майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини, зокрема дарувати, міняти, право бути спадкоємцем, вести цивільно-правові спори в суді (*jus commercii*) [3, с. 49].

Статуси особи не були сталими і могли змінюватися протягом усього життя особи. Зміна статусу містить ознаки правозмінюючого юридичного факту, що суттєво впливав на комплекс прав та обов'язків особи. Римському праву відомі 3 види зміни правового статусу: а) повна втрата правоздатності (*capitis diminutio maxima*) – втрата громадянства та волі; б) неповна втрата правоздатності (*capitis diminutio media*) – втрачається громадянство; в) мінімальна втрата правоздатності (*capitis diminutio minima*) – відбувається тоді, коли особа із статусу власного права (*sei juris*) переходить у статус чужого права (*alieni juris*) [4, с. 135].

Продаж у рабство та одруження вільного(ї) з рабом(инею) містить ознаки правозмінюючого та правоприпиняючого юридичного факту, оскільки призводив

до повної втрати всіх елементів правоздатності (*capitis diminutio maxima*), що було підставою припинення з такою особою будь-яких правовідносин, зокрема шлюбних.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Учасником зобов'язальних, сімейних та спадкових правовідносин була особа, яка володіла трьома статусами: свободи, громадянства, сімейним. При цьому статуси у Стародавньому Римі слід розглядати як юридичні факти, з якими римське право пов'язувало виникнення, зміну та припинення правовідносин.

До юридичних фактів, як підстав виникнення зобов'язальних правовідносин у Стародавньому Римі, відносили контракти та делікти. При цьому контракти в праві Стародавнього Риму містили ознаки не лише правоутворюючих юридичних фактів, але й правоприпиняючих, оскільки особи вступали у правовідносини як для набуття у власність чи користування річчю, так і для припинення права власності чи фактичного користування нею. Наприклад, зобов'язання припиняється здебільшого платежем належного [5, с. 44], тому правоприпиняючим юридичним фактом у зобов'язальних правовідносинах виступає акцептиляція (*accetilatio*), яка є сплатою боргу реальною або уявною.

Зобов'язальні правовідносини виникають не лише з контрактів, але й з деліктів, до яких римляни відносили крадіжку, грабіж, кривду, спричинення збитків. У тексті Законів XII Таблиць подано дещо ширше трактування поняття делікту, зокрема: наспівування пісень, що містять ганебні наклепи, образа, заподіяння каліцтва, “завороження посівів”, знищення посівів, відмова засвідчити свою участь як свідка чи вагаря при укладенні угоди, підпал будівель (навмисний та з необережності), скирт хліба. Всі вище перераховані дії за римським правом виступали юридичними фактами, що породжували виникнення зобов'язальних правовідносин. За змістом зобов'язання із взаємних вимог кредитора та боржника за своєю природою мають тимчасовий характер, тому за певних умов передбачається їх припинення. Так, правоприпиняючими зобов'язання юридичними фактами вважалися: виконання (платіж належного, вчинення певних дій); фізична чи юридична смерть осіб (у зобов'язаннях особистого характеру), при зобов'язаннях майнового характеру – якщо обов'язки кредитора та боржника не переходили у спадок; добровільна згода двох сторін – кредитора та боржника про відсутність у подальшому між ними взаємних прав та обов'язків (*contractus consensus*); зарахування (*compensatio*) – за наявності взаємних вимог у кредитора і боржника, а також, коли кредитор та боржник поєднувалися в одній особі; прощення з боку кредитора; неможливість виконання; закінчення строку позовної давності.

До правозмінюючих юридичних фактів слід віднести заміну осіб у зобов'язанні, яка можлива за взаємною згодою сторін шляхом передачі права за зобов'язанням (*cessio* – кредитор міг передати право вимоги майнового характеру іншій особі, повідомивши боржника), переведення обов'язку з виконання зобов'язання на

іншу особу (можливе лише за згодою кредитора); внаслідок вимог закону (при спадкуванні передавалися права та обов'язки кредитора і боржника). Перехід зобов'язань за взаємною згодою кваліфікувався як їх поновлення (*novatio*), що відбувалося у випадках зміни осіб у зобов'язаннях, а також при внесенні суттєвих змін до зобов'язальних відносин (зазначення іншого місця виконання, термін, зміна та встановлення приміток).

Після дослідження юридичних фактів у зобов'язальних правовідносинах розглянемо юридичні факти, які існували в сімейних правовідносинах Стародавнього Риму.

Різновидом приватних правовідносин є шлюбно-сімейні відносини, які виникають з особливих юридичних фактів: шлюб, спорідненість, усиновлення, що характеризують сімейну належність і статус особи.

Шлюб *cum manu* та *sine manu* слід вважати правоутворюючим юридичним фактом, бо він встановлював виникнення у подружжя взаємних прав та обов'язків. На нашу думку, віднести його до категорії правозмінюючих юридичних фактів було б невірним, бо укладений шлюб не впливав на юридичний статус жінки – вона залишалася особою чужого права. Крім того, шлюб *sine manu* не впливав на обсяг правоздатності жодного з подружжя та не припиняв їх правових зв'язків з когнатськими родичами.

У шлюбі *cum manu* жінка повністю переходила під владу чоловіка та втрачала повністю юридичний зв'язок зі своєю сім'єю. Тому шлюб *cum manu* є не лише правоутворюючим юридичним фактом, але й правоприпиняючим, бо жінка втрачає всі правові зв'язки із своєю когнатською (кровною родиною), у тому числі й право спадкування, що зазначає припинення правовідносин (правоприпиняючий юридичний факт). Жінка підпадала під владу свого чоловіка (якщо він був особою свого права (*sei juris*) або під владу його домовладки (*paterfamilias*) (якщо він – особа чужого права).

Законний римський шлюб поділявся на два види: з підвладним становищем жінки (*cum manu*) та без влади чоловіка (*sine manu*). За римським правом, шлюбом вважався союз чоловіка і жінки з метою сумісного життя. Для укладення шлюбу (законного римського шлюбу) необхідна була наявність юридичних фактів:

- існування права вступати в законний римський шлюб (*jus connubi*);
- досягнення шлюбного віку (12 років – для дівчат і 14 років – для хлопців);
- взаємна згода наречених та їхніх батьків;
- відсутність перешкод для укладення шлюбу (спорідненість по прямій та боковій лінії, свояцтво, усиновлення, опіка та інші залежності);
- фізичне здоров'я (не могли вступати у шлюб божевільні та особи з іншими фізичними вадами).

Заборони укладати законний римський шлюб (різне громадянство чи стан) спричинили виникнення фактичних шлюбних стосунків (*concubinat*). Конкубінат не ототожнювався з випадковими статевими стосунками, які переслідувалися нормами римського права та засуджувалися мораллю, він становив собою постійне співжиття чоловіка з жінкою з метою створення сім'ї, тому його слід розглядати як правоутворюючий юридичний факт.

Діти, народженні в конкубінаті, не набували статусу батька та імені батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалася батьківська влада, проте вони відрізнялися від незаконнонароджених і називалися “природні діти” (*liberti naturales*) [6, с. 73]. При цьому жінки-конкубіни не поділяли соціального статусу та громадського становища свого фактичного чоловіка [7, с. 91].

З огляду на це, конкубінат виступає й правозмінюючим юридичним фактом, що вносить певні корективи в існування шлюбних правовідносин, а саме дає право чоловікові (за наявності в нього всіх елементів правоздатності) перебувати в законному римському шлюбі та в конкубінаті. На конкубіну та її дітей не поширюється влада батька сімейства (*potestas pater familias*) та не виникає жодних прав щодо спадкування майна.

У римському праві шлюбні стосунки охоронялися нормами права (покарання за подружню невірність, аж до страти) та нормами моралі (громадський осуд). Г.О. Дормидонтов зазначає, що шлюб є союзом на все життя і тільки смерть є природним способом його припинення. Юридичними фактами – подіями, що були підставою припинення шлюбних правовідносин, були: смерть одного з подружжя та повна втрата правоздатності одним із подружжя (*capitis diminutio maxima*), бо з невільною особою не можна перебувати в шлюбі [8, с. 82]. Юридичною дією, що припиняла шлюбні правовідносини, було й розлучення, що відбувалося як за взаємною згодою (*divortium communi consensu*), так і внаслідок односторонньої відмови від подальшого проживання в шлюбі (*repudium*), та ін. [9, с. 76].

Залежно від підстави розлучення один із подружжя міг понести майнові збитки. За їх наявності чи відсутності розлучення поділялося на розлучення з негативними наслідками (*divortium cum damno*) та без таких (*divortium sine damno*). Розлучення *divortium sine damno* поділялося, у свою чергу, на два види: розлучення за взаємною згодою (*divortium communi consensu*) та за бажанням одного з подружжя (*divortium bona gratio*), але за виправданих причин. Розлучення *divortium cum damno* також поділялося на неправильне одностороннє розірвання шлюбу (*repudium ex justa causa*) та розірвання шлюбу з вини іншого з подружжя (*repudium ex justa causa*) [10, с. 113]. Розлучення як підстава припинення шлюбних правовідносин мало велике значення, оскільки впливало на вирішення долі майна, а саме посагу (*dos*) та дошлюбного подарунку чоловіка (*donation ante nuptias*). Підставами виправданих причин розлучення були: імпотенція чоловіка, безплідність дружини, постриг у монахи та ін. Причинами, що давали право розлучитися без майнових збитків, були: зрада, тяжкий кримінальний злочин, посягання на життя іншого подружжя, аморальний спосіб життя та ін. Якщо переліченні дії скоїв чоловік, то дружині повертався її посাগ (*dos*) та дошлюбний подарунок (*donatio ante nuptias*), а якщо жінка, то вона втрачала право на *dos* та *donation ante nuptias*.

У Стародавньому Римі всі члени сім'ї перебували під владою батька (*patria potestas*), при цьому в деякі історичні періоди його влада була необмеженою. Так, він мав право розпоряджатися всім майном сім'ї, рабами, а також дітьми та низхід-

ними родичами агнатської спорідненості. Юридичною дією, спрямованою на вихід з-під батьківської влади, була емансипація (*emancipatio*). Емансипацію можна розглядати як правозмінючий, так і правоприпиняючий юридичний факт. Ознаками правозмінюючого юридичного факту є: в емансипованій особі змінювався статус *persona alieni juris* на *sui juris*; особа ставала самостійною у вирішенні господарських питань, за бажанням батько міг наділити сина майном (*peculium*) [8, с. 82]; водночас *pater familia* мав право разом із сином відпустити онуків, у цьому разі емансипований син набував статус *pater familia* у своїй сім'ї. До ознак емансипації як правоприпиняючого юридичного факту можна віднести втрату емансипованим сином права бути спадкоємцем у разі смерті свого батька [11, с. 468].

Усиновлення у Стародавньому Римі залежало від правового статусу осіб, які усиновлялися, та здійснювалося у двох формах: владою народу (*arrogatio* – коли усиновлялася незалежна особа (*sui juris*) чоловічої статі) [10, с. 115] та владою магістра та претора (*adoptio* – коли усиновлялися жінки, неповнолітні та підвладні чоловіки (*persona alieni juris*)).

Усиновлення містить ознаки правовстановлюючого юридичного факту (перехід під владу усиновителя (*pater familia*) надавав право в разі його смерті усиновленим синам бути спадкоємцями поряд із законними синами); правоприпиняючого (усиновлений втрачав статус *pater familia*, якщо володів ним, і разом зі своєю сім'єю переходив під владу усиновителя); а також правозмінюючого (особи, які до усиновлення були незалежними (*persona sui juris*), перетворювалися на підвладних (*persona alieni juris*)).

Дослідивши юридичні факти в теорії сімейних правовідносин, з'ясуємо їх місце, роль та значення в спадкових правовідносинах.

У римському праві існували два види спадкування: за законом (*ex testamento*) та за заповітом (*ab intestato*).

Для виникнення спадкових правовідносин необхідна наявність не одного, а декількох юридичних фактів, а саме: смерть особи, заклик до спадкування та прийняття спадщини.

1. Смерть особи, як юридичну подію, можна розглядати як правоприпиняючий (припиняються всі правовідносини з померлою особою), правоутворюючий юридичний факт (породжує правовідносини з приводу спадкування майна), правозмінючий (у разі смерті глави сім'ї (*pater familias*) первинна сім'я розпадається на стільки сімей, скільки синів [12, с. 130]. Усі сини померлого набувають статусу *pater familias*, який розширює коло їх повноважень і дає можливість виступати повноцінними учасниками цивільного обігу товарів.

2. Щодо заклику до спадкування (*delatio hereditatis*) спадкоємців, то він був можливим у трьох формах: за заповітом (*ex testamento*), за законом (*ab intestato*) та проти заповіту.

Заповіт слід розглядати як юридичний правоутворюючий факт (підстава виникнення права в конкретних осіб на спадкування), правоприпиняючий (позбавлення конкретних осіб права на спадщину) і правозмінючий (зазначення в документі конкретних спадкоємців, які не є спадкоємцями за законом, що закликалися до спадкування, чи заповіт з умовою та ін.).

Юридичними подіями, що породжували в особи право бути учасником спадкових правовідносин у ролі спадкодавця, були наявність певного громадянського статусу та вік. Заповіт мали право укласти жінки віком не менше 12 років за згодою опікуна, а чоловіки віком не менше 14 років могли самостійно призначати собі спадкоємця, встановлювати заповідальні відкази, але якщо вони не досягли 20 років, то не могли відпустити раба на волю [13, с. 112].

Визнання заповіту нікчемним можна розглядати як правозмінюючий юридичний факт, що породжував спадкові відносини “проти заповіту” (*contra tabulas*), тобто за законом.

3. Прийняття спадщини (*acquisitio hereditatis*) спадкоємцем, закликаним до спадкування, залежить, як правило, від його волі [9, с. 79], тобто юридичних дій, спрямованих на вступ у спадкові відносини.

До спадкування за законом закликалися так звані “свої” родичі. Для виникнення права бути спадкоємцем недостатньо було перебувати у близькому кровному спорідненні з померлим, необхідно було ще й перебувати під його владою (*potestas*). В Інституціях Гая до категорії “своїх” спадкоємців віднесено: сина, доньку, онучку та онука від сина, а потім усіх інших низхідних родичів. При цьому онуки мали право спадкувати лише за наявності правозмінюючих юридичних фактів, що не дозволяли бути спадкоємцем їхньому батькові (*capitis deminutio media*; його передчасна смерть; вихід з під влади *pater familias*).

Донька, яка перебувала у шлюбі *cum manu*, не могла бути спадкоємицею після смерті своїх висхідних родичів (*linea ascendens*), але водночас мала право спадкувати після смерті агнатських родичів на рівні з іншими жінками родини [10, с. 107].

Юридичною подією, що є підставою для зміни порядку спадкування на момент смерті чоловіка, була вагітність дружини. У цьому разі відносини спадкування виникали з моменту народження дитини.

Таким чином, юридичні факти відіграють провідну роль у виникненні, зміні та припиненні зобов’язальних, сімейних, спадкових та інших правовідносин у Стародавньому Римі.

У римському приватному праві для виникнення окремих правовідносин передбачалася наявність дещо більшої кількості юридичних фактів (подій та дій), аніж у сучасних приватних системах. У проаналізованих вище правових нормах, які регулювали правовідносини у Стародавньому Римі, спостерігається обмеження правосуб’єктності особи. Це виявлялося в існуючій батьківській владі (*patria potestas*), наявності більшого спектра юридичних фактів, які спричиняли виникнення дієздатності та правоздатності, їх залежність від статусів особи, що протягом життя людини могли змінюватися декілька разів. Ці та інші причини служили блоком розвитку економічних відносин у Стародавньому Римі.

Юридичні факти є об’єктивно існуючими, такими, що не залежать від нашої свідомості, за своєю природою та змістом можуть бути результатами свідомої діяльності людей та явищами природи, котрі впливають на суспільні відносини людей. Водночас вони поєднують в собі два суперечливих, але нерозривно пов’язаних моменти: є явищем дійсності – подія або дія (матеріальний момент),

що породжує внаслідок вказівки норм права відповідні правові наслідки (юридичний момент).

Визнання системою права тих чи інших юридичних фактів залежить від волі держави, тому статусу юридичних і здатних впливати на певні правовідносини, змінюючи, встановлюючи та припиняючи їх, набувають лише ті факти, які закріплені в гіпотезі правової норми. Так, юридичні факти здатні впливати на правові відносини в суспільстві лише в разі, коли правотворчі органи пов'язали з їх настанням та існуванням виникнення певних наслідків.

Загалом можна зробити висновок, що правовідносини у Стародавньому Римі не виникали, змінювалися та припинялися випадково, а були зумовлені конкретними життєвими обставинами, які як залежали від волі людини (дії), так і не залежали від неї (події), тобто юридичними фактами. Саме на підставі юридичних фактів учасники правовідносин наділялися та позбавлялися прав та обов'язків. Крім того, юридичними фактами зумовлюють збільшення та зменшення обсягу цих прав та обов'язків.

Література

1. Savigny F. System des heutigen romisgen Rechts. – 2003. – Т. III. (Цит. по: Іоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву // Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. – М.: Статут, 2000).
2. Теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 1995.
3. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського права. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
4. Марецюла Т. Учебник римского гражданского права. – М., 1867.
5. Лубко І.М. Основи римського цивільного права. – Черкаси, 2006.
6. Орач Є.М., Тищик Б.Й. Основи римського права. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
7. Підопригора О.А. Основи римського приватного права: Підруч. для студ. юрид. вузів та фак. – К.: Вентурі, 1997.
8. Дормидонтов Г.О. Система римского права. Семейное право. – Казань: Типо-литография Император. ун-та, 1915.
9. Хвостов В.М. Система римского права. Семейное право. Наследственное право. – М., 1909.
10. Пухан И., Поленова-Акимовская М. Римское право / Пер. с македон. В.А. Томсинова, Ю.В. Филиппова. – М., 1999; Покровский И.А. История римского права / Пер. с лат. под ред. А.Д. Рудокваса. – М., 1999.
11. Санфіліппо Ч. Курс римского частного права / Пер. з итал. под ред. Д.В. Дождева. – М.: БЕК, 2002.
12. Инститuciones Гая / Пер. с лат. Ф. Дыдынского; Под ред. В.А. Савельева, Л.Л. Кофанова. – М.: Юристъ, 1997.

УДК 347.122

М.В. Матійко

ІНФОРМАЦІЙНА ФУНКЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Необхідність розкриття соціальної цінності права, подальшого посилення захисту прав людини, підвищення ролі права в сучасному суспільстві зумовлюють науковий інтерес до дослідження функцій права. Функціональний аналіз